

"Droschak"

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

LIBRARY
A. R. F. BUREAU
Adresse

Rédaction du "Droschak"

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՁՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԵՐԵՔ ՄԱՀ

Վանի վերջին դեպքերու հետևանք քաղաքէն դուրս ելած երեք ընկերներ՝ **ՏԻԳՐԱՆ ՏԵՐՈՅԵԱՆ** (Վազգէն), խմբապետ շատախցի **ՄԻՔԵՕ** և վանեցի **ԱՐՇԱԿ** յունւար 2-ին (ն. տ.) Կոլոտրաշի դաշտին մէջ կռուի կը բռնուին զիրենք հետապնդող ձուռ 200 զինուորներու և ոստիկաններու հետ: Երեքն ալ կիլիսան հոն քաջի մահով: Թշնամիին կորուստն անյայտ է:

Իրենց մարմինները հետևեալ օրը Արարք եկեղեցիի գաւթին մէջ կամփոփուին:

Այդ ծանր կորստին առջև մէկ ազդակ միայն կը բարձրանայ հայ յեղափոխական բանակին մէջ „Սղմեցէք ձեր շարքերը, ընկերներ, և յառաջ“:

ՍԱՂԱԹԷԼ ԽԱՆ Մ. ԶՕՅՐԱԲԵԱՆ

1877 — 1897

Այդ փառաւոր մահւան առջեւ, որ լուսաշող եկաւ պատկերու Սաղաթէլի մատաղ ճակատը — իբր տրամաբանական անողոք լուծումը նրա ձգտումների — հիացումի եւ յարգանքի խորին զգացումը միայն իր տեղն ունի:

Կարճ եղաւ իր կեանքը եւ համարու Բայց որքան սիրով ու խրատական է այդ կեանքը մեր հասարակութեան համար, ուր այնքան բազմաթիւ են Սաղաթէլի վիճակակիցները:

Համադանի մի բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակն էր Սաղաթէլը: Նրա հայրը, որ քաղաքի ազդեցիկ եւ պատկառելի դիրքի տէր մարդկանցից էր, տալիս է իր որդուն Համադանի մէջ հարաւոր եղած լաւագոյն կրթութիւնը: Բայց դա չի գոհացնում պատանի Սաղաթէլին. եւ նա 1893-ին անցնում է Թէհրանի բողոքական միսիոնարների դպրոցը, ուր երեք տարուց աւարտում է իր ուսման շրջանը: Ուսուցիչները, տեսնելով Սաղաթէլի բազմակողմ ընդունակութիւնները, մի քանի անգամ խնդրում են նրա ծնողներին թող տալ իրենց որդուն արտասահման գնալ եւ իր ուսումը կատարելագործել, բայց նրանք մերժում են այդ

առաջարկը, դժարելով բաժանել իրենց սիրելի զաւակից:

Սաղաթէլը հազանդելով իր ծնողքին, վերադառնում է իր ծննդավայրը եւ պաշտօնով մանուկ Պարսից կայսերական բանկը: Շատ չի անցնում եւ նա շուտով փոխադրւում է նոյն հիմնարկութեան Թէհրանի գլխաւոր տունը:

Այնուհետեւ բաց էր իր առջեւ անւերական ասպարէզը, որ փայլուն ասպարէզ էր խոստանում նրան. . . Բայց դա չէր հրապուրում նրան, նա տարբեր զգացումներ ունէր, ուրիշ կարգի հոգսեր վրդովում էին նրա հոգին: Դեռ պատանեկութեան հասակից նա հետաքրքրւում էր իր հեռաւոր արիւնակիցների դառն վիճակով. նրանց տառապանքը մաշում էր նրա սիրտը. եւ նա միջոց էր որոնում օգնութեան համակրու օսմանցի հային, մեղմելու նրա զրկանքները, պաշտպանելու նրան իր հարստահարողների դէմ: Իր այդ բուն փափաքը զրոյց նրան ծանօթանալու Դանակցութեան տեղական նորակազմ խմբի հետ, եւ կարճ ժամանակում նա սխաւ եւ անողուն աշակցութիւն ցոյց տալ հասարակաց գործերին, յեղափոխական տեսակէտից: Բայց այդ գործունէութիւնն էլ բաւականութիւն չի տալիս նրա հոգուն, եւ իր փոփոխութեամբ լի ոգով դէպի իր ազգի հարստիչները, նա ներկայանում է Դանակցութեան խմբի ներ-

ՍԱՂԱԹԷԼ ԽԱՆ Մ. ԶՕՅՐԱԲԵԱՆ

միջփոխարկութեամբ լի ոգով դէպի իր ազգի հարստիչները, նա ներկայանում է Դանակցութեան խմբի ներ-

կայացնողին իբրև կամաւոր իզուր է վերջինս աշխատում նրան կամողել, որ յետ կանգնի իր յանդուգն դիտաւորութիւնից, բացատրելով նրան Ֆէդայական շարքա՝ կեանքի դժարութիւնները, որոնց համար պատրաստած չէր նա կանխօրէն նա ամբողջ մի ամիս փորձութեան է ենթարկուում. ո՛չ ծնողաց լաց ու կսկիծը, ո՛չ ազգականների աղերսը, ո՛չ ընկերների խնդիրքը եւ ո՛չ սիրած օրիորդի արտասուքն են կարողանում գէթ մի բազէ կաշկանդել նրա անվեներ հողին. նա վճռել էր իր նահատակած եղբայրների վրէժը լուծել եւ այնպէս մեռնել. . . Անընդհատ անցնելով աւելի քան հազար վերստ, համուում է նա այնտեղ, ուր խմբուում էին Դահնակցութեան կամաւորները յուլիս 24-ի արշաւանքից առաջ: Այդտեղ նրան աւելի մօտ ընկերները կրկին աշխատում են յետ պահել նրան, եւ վերջապէս որոշում են վերադարձնել տալ նրան իր քաղաքը: Սաղաթէլը սպառնում է ինքնասպանութիւն գործել. գործի ղեկավարները տեսնելով նրա անզուսպ եռանդը եւ վախճնալով, որ նա իր սպառնալիքը կիրադործի, էլ չեն հակառակում եւ վերցնում են նրան իրենց հետ:

Այլ անփորձ պատանին, որ փափուկ կեանքի էր միայն սովոր, առանց տրոնջալու համբերութեամբ կրթում է իր զինուորի բնորը, ուրախուգարթ քայլում է ընկերների հետ, կարծես ցոյց տալու համար թէ նրանք սխալած էին իր մասին:

Եւ արդարեւ, այդ քսանամեայ երիտասարդը, որին ընկերները դժարանում էին առաջնորդել կուրի դաշտը, հմուտ զինուորականի սառնասրտութեամբ կուում է իր ընկերներից մէկին օգնութեան գնացած ժամանակ, Արաու լեռան ամէնաստորին դիրքում, որը պաշտպանում է այնքան ժամանակ, որքան հարկաւոր էր միջոց տալու վերջին կամաւորին լեռը բարձրանալու: Բայց դիրքը վտանգի է ենթարկուում, սկսում է երկուստեք կատաղի կռիւ, ամէնակատաղին ամբողջ արշաւանքում եւ ճալած շուտափոյթ օգնութեան, այլեւս անկարելի է լինում այդ դիրքում պաշտպանել: Այդ ժամանակ մինչդեռ կտրիճ երիտասարդը, պատասխանելով թշնամու հարւածներին, աւելի բարձր դիրքերն էր դիմում, ստանում է երկու վէրք, մէկը կողքից, միւսը ոտքից. բայց նա դարձեալ չի ընկճում եւ կուելով շարունակում է վեր բարձրանալ. թշնամին ժամանակ չի տալիս վէրքերը դարմանելու, արիւնը առատ հոսում է, մինչեւ որ ուժասպառ եւ արիւնաքամ նա հասնում է լեռան դագաթը, ուր մի երկու ժամից յետոյ աւանդում է իր վեհ հողին, ընկերների տաք համբոյրների տակ:

Հանգիստ ոսկորներին, հերոս տղայ, դու եղար պարսկահայ առաջին ինտէլիգէնտ նահատակը Սուրբ Գործի համար եւ պարսկահայը պարծենում է քեզնով: Դու յաւերժացիրք քո անունը եւ քո վսեմ մահով պարտք ես դնում ընկերներիդ վրայ, լուծելու իրենց վրէժի վրէժը. հանգիստ քեզ «անհանգիստ» հայրենասէր, քո յիշատակդ չի մնայ անհետ, ո՛չ էլ թափած արիւնդ ապարդիւն. . .

ԹՈՂՈՎՈՒՐԻԸ ԵՒ ԱՂԱՆԵՐԸ

Աւերջին մեր տեղեկութիւնները հաստատում են դրժբախտաբար մեր երեք ընկերների՝ Տիգրան Տէրոյեանի (Վազգէն), խմբապետ Միքէօյի ու Արշակի դառն, անփոխարինելի կորուստը:

Վորուստը մեծ է, իզուր չէին տաճիկ կառավարութեան գործակալները շտապում հեռագրելով աւետելու այդ իլուր աշխարհի:

Ընկան այդ երեք հերոսները ևս՝ հարազատ ծնունդ տաճկահայի թշաւուութեան, սնւած նրա վրէժինդրական թոյնով. գտան իրենց տենչալի մահը՝ հրացանը ձեռներին, մինչև վերջին շունչը արիաբար կուելով:

Հին են Վազգէնի կառավարութեան անձնատուր լինելու խնդիրը և դրանից ծագած վանի երկարատե խոռովութիւնները. վաղուց էր բացարձակ կուր յայտարարել սուլթանի կառավարութեան դէմ օրինական կեանքը կորցրած Վազգէնը: Արժանաւոր փոխանորդ հանգուցեալ Պետոյի՝ նա իր անզուսպ եռանդով, իր նախանձելի ոգեւորութեամբ, իր աննկուն յեղափոխական ոգով թէև միշտ հայածական, բայց միշտ կառավարութեան քթի տակ, գործում էր անվեհեր, բարձր պահելով Վասպուրականի յեղափոխական դրօշակը:

Կառավարութիւնը Վազգէնին ձերբակալել ուղեց դեռ 96 թ.-ի մայիսին, Վանսյ հռչակաւոր կուր նախընթաց օրերին: Նոյն թւի սեպտեմբեր ամսին նոր ապարդիւն փորձ եղաւ ուսաց հիւպատոսի միջնորդութեամբ նըրան վարդանի հետ միասին ձեռք ձգելու: Ընթերցողը յիշում է անշուշտ դրանից առաջացած նշանաւոր երկօրեայ ճակատամարտը, որ վերջացաւ կառավարութեան կատարեալ պարտութեամբ: Այդ կուրից յետոյ ևս Վազգէնը շարունակեց մնալ իր տեղում, ճարպկութեամբ խաղացնելով կառավարութեան պաշտօնեաներին: Հայրենիքը ձգեց միայն Խանասորի արշաւանքը կազմակերպող ժողովին մասնակցելու համար, և Միքէօյի խմբի մէջ մտնելով, Բերկրիի կուրից յետոյ յաջողութեամբ նորից մուտք գործեց վան:

Ֆէդայիների, մասնաւորապէս Վազգէնի այսպիսի յանդուգն կերպով երեւան գալը այս անգամ բոլորովին կատաղացրեց կառավարութիւնը: Անգլիական հիւպատոսի անաղղ միջամտութեան և անձնական ապահովութեան խոստման ապարդիւն փորձից յետոյ, նոր կուր բորբոքեց, որ տեւեց 5 ձիգ ամիսներ: Աուր յայտարարեց, բայց ոչ ուղղակի ֆէդայիներին, այլ անգէն, անմեղ ժողովրդին: Բոլորն էլ փորձով գիտէին, որ զինաթափ լինելու առաջարկութիւններին ֆէդայիները մի պատասխան միայն ունեն տալու՝ Վեօնիդասի «արի և աւ»-ը. յիշում էին մի տարի առաջ նոյնա-

նման դէպքում ստացած խիստ դասը, որից յետոյ ասկեարները քաջութիւնը ու անզրիական հիւպատոսի թնդանթածագական հմտութիւնը աւելորդ անգամ խայտառակութեան փորձին ենթարկելու հարկ չէին տեսնում:

Կառավարութիւնը լարեց իր ուժերը, երբ յայտնի եղաւ դաշնակցական զինւած նոր խմբի սահմանն անցնելու լուրը: Խուզարկութիւններ, խմբովին բանտարկութիւններ, կոյր հալածանք, վայրենի սպառնալիքներ համայն հայ ժողովրդին, ամբողջ Այգեաստանը պաշարւած . . . և այս բոլորը մի անհատ, մի Վազգէն ձեռք ձգելու համար: Խղճայի՛ կառավարութիւն:

Սակայն այս անսպասելի գազանութիւնների դիմաց Վազգէնը ստիպւած է լինում տեղի տալ: Նա վճռում է . . . բայց ոչ անձնատուր լինել իր կեանքը փրկելու համար, — ոչ, դա դաւաճանութիւն կը լինէր Փէդայու կոչումին, — նա վճռում է համարձակ դուրս գալ, ճակատ ճակատի, «մէրդ» կուէի հրաւիրել զինուորների ամբողջ զօրութիւնը: Շատախի առիւծ խմբապետ Միքէօն ու վանեցի Արշակը միանում են նրան, Առևուժ բաշում տեղի ունցած տաք կռուում ընկնում են բոլորն էլ:

Երեք նահատակ ընկերներ ևս զնացին միանալու նասորդների երկար շարքերին, թողնելով իրենց ճանաչողների սրտում խորին վեշտ ու անփոխարինելի կորուստի անհուն դառնութիւն. երեք անձնուրացներ ևս իրենց հերոսական կռուով ու կատարեալ արհամարհանքով դէպի մահը երկիւղի անջնջելի ազդարարութիւն գրողմեցին թշնամիների հոգու մէջ և նոյն այդ մահով նոր յաղթանակ բերին յեղափոխական գաղափարին:

* * *

Յեղափոխականները սրբութեամբ կատարեցին իրենց պարտքը, ժողովուրդը ձեռքից եկածն արեց իր դատի ախոյեաններին պաշտպանելու համար. — այս բոլորը մի թարական ու խրախուսիչ է: Բայց ընդգիմադրութեան այս փայլուն պատկերի վրայ տարածւում է մի մեծ ու սև արատ՝ դա հայ աղաների, տխրահուչակ էֆէնդիների խաղացած զազրելի դերն է: Վալիի հայ օգնականն է կառավարութեան աչքը բաց անում, հայ էֆէնդիներն են նրան ջերմ աջակից հանդիսանում, «կասկածելիների» ցուցակ կազմելով, զանազան ազգակործան ծրագրեր կառավարութեան գլուխը լցնելով:

Շատ ժամանակ չի անցել, դեռ երէկ էին այդ ստորաքարշ արարածները քծնում մեր առաջ, սողում մեր ոտքերի տակ և մինչև իսկ իրենց ծայրայեղ յեղափոխականներ ներկայացնում. . . Աստորածները դեռ տեղի չէին ունեցել, րէֆորմներ էին պատրաստուում մտցնել իրենց գիշատիչ գործունէութեան համար նպաստաւոր ապագայ էր բացւում. կառավարութիւնը շճմած էր և յեղափոխութիւնն էր հայ ժողովրդի աչքում հեղի-

նակաւոր ուժը. այդ ուժի առաջ հարկ էին համարում կեղծել ու քծնել. . .

Իսկ այսօր նրանք ուժը կառավարութեան կողմը նկատելով, իրենց գձուձ գոյութիւնը պահպանելու համար, նրա հետ միացած՝ յեղափոխութեան դէմ են կուլ յայտարարում:

Լաւ ենք ճանաչում այդ պարոններին. նորութիւն չէ դրանց ազգադաւ ընթացքը: Նորութիւնը դրանց ստանձնած կեղտոտ դերն է: Նախկին չօրբաջիները չեն այլևս ասպարէզի վրայ, որոնք եթէ հալածում էին յեղափոխականներին, չէին ծածկում, թէ այդ անում են վախկոտութիւնից կամ շահասիրութիւնից դրդւած. որոնք, մատնութիւնների դիմելով՝ զգում էին ներքուստ, թէ մի «վատ» բան են կատարում և յեղափոխական պատիժը բնական էին համարում . . . Բայց մի երկու ամիս արժան յեղափոխութիւն ծախելուց յետոյ, չօրբաջիները յանկարծակի կերպարանափոխւեցան. այսօր դրանք ազգային դատի պաշտպանն են, ազգի երջանկութեան մասին հոգացողներ, ազգի արևով երդուողներ . . .

Եւ եթէ այսօր մէկը, փաշայի ականջին գաղտնիքներ փսփսալով, դեղին ոսկիներ է գրպանը լցնում, — նա այդ անում է . . . ժողովրդի բարեկեցութեան համար. եթէ միւսը ոստիկանի բարկութեան առաջին ձայնից դողահար՝ պատրաստականութիւն է յայտնում, իր հարևանին մատնելու, — դա վախկոտութեան նշան չէ, այլ խոհեմ և զգոյշ ազգասիրութեան. եթէ երրորդը չարամիտ խորհուրդներ է ներշնչում Վազգէններին արմատախիլ անելու, — նա աւելի բարձր պաշտօնի չի ձգտում, ժողովրդի արիւնով ցողւած ընծաներ չի ակնկալում, — չէ՛, նա ազգի մէջ աճած որոմներն է փրչացնում . . .

Նշանաւորն այսօր այն ներքին համերաշխութիւնն է, որ նկատուում է դրանց բոլորի մէջ. գիտակցութիւն է մտել նախկին չօրբաջիների դասում. երէկայ ցիբ ու ցան, իւրաքանչիւրն իր շրջանում առանձին գիշատողները իրենց շահերի ընդհանրութիւնն են ըմբռնել: Եւ բարեսրտութեան, խոհեմութեան, ամէն տեսակ առաքինութիւնների շապիկը հագած այդ իժերը, թէ իրենց և թէ արտասահման չլած իրենց արժանաւոր եղբայրակիցների բերանով լըբութիւն ունեն հաւատացնելու աշխարհին, թէ իրենք են որ կան ազգի պահպան սիւները և թէ առանց իրենց անձնազոհ գործունէութեան, ազգը կորստեան անդունդը կը մատնէր Վազգէնների, Միքէօնների և ս ս ի Ր ու թ է ա ն շնորհիւ . . .

«Ձգէք յեղափոխութիւնը, թողէք ժողովուրդը հանգիստ մնայ», ձայնում են Տարտիւֆները աղի արցունքն աչքերին:

Դուրս է գալիս, թէ հայ ժողովուրդը հանգստութիւն է վայելում, որը վրդովում են Վազգէնի նման

չարագործները: Այդ հանգստութեան մասին մենք դեռ առիթ կունենանք խօսելու, սակայն ում համար պարզ չէ, որ ժողովրդի հանգստութիւնը չէ մեր աղաների պահանջածը, այլ իրենց սեփականը: ում համար պարզ չէ, որ ժողովուրդն այսօր նորնքան հանգիստ է, որքան գայլերի ու բորենիների ճանկերի մէջ ընկած զոհը:

Շարունակեցէք ձեր հալածանքները, մատնեցէք, վերակազմեալ ջոջեր... հրճեցէք, վերջապէս ընկան ձեր ատելի «խռովարարները», պարծեցէք ձեր տարած յաղթութիւնով...:

Բայց ի՞նչ, այդպէս շուտ մոռացաք յեղափոխական տէնօրիստի դանակը, նրա անվրէպ դնտակը: Չէք թողնիլ, որ բացառապէս մեր գլխաւոր թշնամիով զբաղւենք. ձեր գլխին էք դարձեալ ուզում թափել տալ մեր կատաղութեան թոյնը...:

Լաւ. կը շարունակենք մենք էլ և կը հասնենք այն օրին — իսկ այդ օրը հեռու՝ չէ — երբ դուք ձեր քծնող ժպիտով դարձեալ մեզ կը մօտենաք, բռնակալութեան դէմ որոսներ կարձակէք և ձեք ձեռքով նահատակած Վաղգէնների շիրիմ վրայ ձեր ձեռքով անթառամ պսակներ կը շարէք:

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ե Ն

16/28 դեկտ. 1897

Հեռագիրը յանկարծ հաղորդեց պարսկական սահմանէն անցնող 100 հոգինոց դաշնակցական նոր խումբի մը մասին: Այս ի՞նչ սե լուր էր որ եկաւ այսպէս ձին-ձմեռ օրով տխրեցնելու ցնորած Շէմսիի և մահմէդական ամբօխի հոգին: Չէ՞ որ բնութեան, ձմեռան բարիքներու շնորհիւ հազիւ թէ միամտած, հանդարտած էին անոնք: Բայց կատակ ընել կարելի չէր, որովհետեւ հեռագիր տուող Ատրպատականի օսմ. հիւպատոսն էր: Բարեբախտաբար, կուսակալի օգնական կեդրոտ հայը իր իմաստուն խորհուրդներով շտապեց բացատրութիւն տալ կուսակալին, թէ խումբը սահմանն անցած է քաղաքի մէջ ապրող Տիգրանի խորհրդով և թէ միակ Տիգրանը ոչնչացնելով, կարելի է առաջն առնել: Բայց ի՞նչ ընել ի՞նչ միջոցով կարելի է Տիգրանը ձեռք բերել որու համար արդէն երկար աշխատանքներ զուր անցած էին: Պէտք էր միաժամանակ գործ ընել խիստ և մեղմ միջոցներ:

Ցան այն է որ զօրքերը Ասպուրականէն քաշած լինելով՝ հնարաւորութիւն չկար շտապով ետ կանչելու: ձին-ցուրտի պատճառով: Եղած քանի մը հազար զօրքերն անմիջապէս շարժուն վիճակի մէջ դրեցան, ամբողջ Այգեաստանը շրջալի մէջ առնւեցաւ 1/13 դեկտին: Գիշեր ցորեկ սկսան արթուն կերպով հսկել արգիլելու համար սահմանն անցնող կարծեցեալ խումբի մուտքը Այգեաստանի մէջ: Ամէն գիշեր Այգեաստանի մերձակայ գեղերը պաշարւեցան մինչև լոյս: Զինուորները ցուրտէն և ֆէդայիի սարսափէն ամբողջ գիշերներ դողալով կ'աղօթէին, որ ֆէդայիները իրենց ՀՀանդիպին

և ընդհարում տեղի չունենայ, համոզւած լինելով որ իրենք են պարտւելու: Իսկ տաճիկ ամբօխը ի՞նչ զարհուրելի սարսափով համակեցաւ: Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւեցաւ ամբողջ Ասպուրականի մէջ և ընդհանուր սարսափ մըն էր որ պատեց մահմէտական ամբօխը. երկրի խորը գանուղ որ քիւրդին որ հանդիպէիր, պիտի յայտնէր թէ քանի մը հազար ֆէդայիներ սահմանն անցան, կոտորելով առաջ կուգան, վայ միւսիւրման ժողովրդին:

Վերոյիշեալ կարգադրութիւններէն ետք կառավարութեան կը մնար խորհիլ Տիգրանը ձեռք բերելու միջոցներուն վրայ: Հայ մաւինը, իր նման քանի մը կեդրոտս իշխաններու հետ ցանկ մը պատրաստեցին որպէս Տիգրանին պահող մարդոց և անոր կուսակիցներու: ու կուսակալի միջոցով ստիկանութեան տրւեցաւ այդ ցանկը, անմիջապէս ձերբակալելու համար այդ մարդիկը: Հրահանգ տրւեցաւ ստիկաններուն ձերբակալել նաև բոլոր իրենց գիտցած կասկածելի մարդիկը: Սկսած էր կամայական դործերու շրջանը. ինչ զգուշի վարմունք, ինչ անխիղճ կաշառակերութիւններ, անմեղն ու մեղաւորը յայտնի չէր. ամէնքը պարտական էին հացկատակ ստիկաններու որկորները լեցնել եթէ ոչ բանտ պիտի մտնէին: Դեռ կը շարունակէի այդ դրութիւնը, միայն այս անգամ քիչ մը չափաւոր և մութիւն մէջ:

Հայ ժողովուրդը, որ անտարբեր կը դիտէր հրապարակի խողերը, սկսաւ ինքն ալ սարսափիլ: Քանի մը երիտասարդներու ձերբակալւելէն ետք ասպարէզը ամայացաւ այլևս, երիտասարդութիւնը անհետացաւ: Ստիկանները ստիպւեցան տուները մտնել և ոչ շատ խիստ միջոցով՝ խաբելով համոզելով յաջողեցան հետզհետեւ աւելցնել ձերբակալւածներու թիւը: Դեռ կը շարունակէին ձերբակալութիւնները... Շատ շատերը չեն համարձակիր տուներէն դուրս ելնել...:

Կառավարութիւնը պահանջեց և կը պահանջէ ձերբակալւածներէն ցոյց տալ Տիգրանի պահած տեղը և լին: Կանչւեցան հայ թաղապետները, ամենախիստ սպառնալիքի տակ պահանջւեցաւ Տիգրանը կառավարութեան յանձնել: հակառակ պարագային, որտեղ որ գտնւէր այդ թաղը ամբողջ կրակի պիտի մատնւէր: — «Մի՞թէ Տիգրանը սուլթանէն աւելի կը սիրէք որ չէք ուզեր կառավարութեան յանձնել և այսչափ խնամով կը պահէք, ու ձեր վստահութիւնը կը պակսեցնէք կառավարութեան քով»: Այսպէս կը համոզէր Միտրայը թաղապետներուն: Վերջէն, բոլորէն ստորագրութիւն առնելով — Տիգրանը չպահելու համար — բաց թողին, պահանջելով որ թաղապետներն ալ իրենց թաղի բոլոր երիտասարդներէն ստորագրութիւն առնեն նոյն նպատակով:

Ձերբակալութիւններու հետ, կառավարութիւնը ըսկսաւ դուրս հանել քաղաքէն և բոլոր թշուառ գեղացի գաղթականները՝ այս սարսափելի ցուրտերուն, ասոնց մեծ մասը, կին ու տղայ էին. որովհետեւ այնպէս համոզւած էր որ, Տիգրան իր ընկերներով գաղթականի հագուստով ծպուած ազատ կը պտըտին ու այնպէս կը պահէին: Այդ ողորմելի գաղթականներու վիճակը անկարելի է նկարագրել. անօթի, մերկ, ոտաբոբիկ, ատամները զեղզկացնելով, օրերով ձինի վրայ քալելով՝ քանիներ արդեօք կենդանի պիտի հասնէին իրենց ամայի գեղը, ուր աւերակ մոխրակոյտ մը միայն մնացած է: Երևակա-

յեցէք այս աստիճան գազանութիւն բարեխնամ կառավարութեան կողմէն: Իսկ միսիօնարներու ձեռքով այդ թշուառ գեղացիներուն արւած նպաստները (եղ, կորեկ և լւն) մեծ մասը կառավարութեան գրպանը կը լեցուցնէ: Բնի կերպով կ'առնէ իր տուրքերու փոխարէն, և մարդասէր Եւրոպայի ներկայացուցիչները լուռ հանդիսատես են այս բոլոր գազանական արարքներուն: Թէև անգլիական հիւսնատուր նպատակներու մասին դիտել տւաւ կուսակալին՝ սակայն ինչ նշանակութիւն ունի անգլիական հիւսնատուի մը դիտողութիւնը, կառավարութիւնը գիտէ իր ընկերը:

Աստուղի գազանը աւելի ու աւելի առաջ կ'երթար իր շահատակութիւններու մէջ միւսին ժամանակ հիւսնատուներուն և ամէն տեղ կը յայտարարէր, որ Տիգրանը գայ յանձնուի կամ խօսք տայ յանձնելու, որ հիւսնատուին որ կը վստահի անոր հովանաւորութեան տակ մտնէ, մինչև որ ինք սուլթանէն յատուկ իրագէ բերել տայ, ապա դուրս գայ ազատ պտըտի: Քրանսական հիւսնատուս ալ յայտարարեց թէ իրաց վիճակը գնալով աւելի պիտի ծանրանայ, եթէ Տիգրանը խօսք չտայ յանձնելու, և հաւանական է շատերը քրտորէին առանց քննութեան: Թող վստահ լինի Տիգրան, որ բանակցութիւնները ինպատ իրեն կը կատարին, եթէ միայն խօսք տայ յանձնելու: Հակառակ պարագային խիստ խուզարկութեամբ մը պիտի ձերբակալուի և պատժուի, իրեն հետ գուցէ և շատերը:

Բայց վերջապէս վախճան մը պիտի ունենային կառավարութեան այս սանձարձակ արարքները: Ասպարէզ իջաւ նորընտիր առաջնորդական տեղապահ Ստեփան վարդապետը: Ազդու և խիստ միջոցներով պահանջումներ ըրաւ, կառավարութեան դիտել տւաւ կատարած կամայականութիւնները, իրաց ներկայ վիճակի ծանրութիւնն ու անոր հետևանքները: Պահանջեց անմիջապէս առաջն առնել, ապա թէ ոչ ինք հեռագրելով և տեղեկագրելով իրաց վիճակը ուր որ պէտք էր, իր հրաժարականը պիտի տար:

Առական լըն ակամայ զիջաւ այդ տեղ և խօսք տւաւ առաջնորդին խտուրթիւնները մեղմացնել հասած չհասած մարդիկ չձերբակալել, գաղթականներն այլևս դուրս չհանել և դուրս հանածներն ալ ետ կանչել միայն թէ առաջնորդն ալ կառավարութեան հետ աշխատի համոզելով կամ խիստ միջոցով Տիգրանը ձեռք բերել: Առ այս առաջնորդը պարտաւորեցաւ շրջաբերական մը հանել եկեղեցիները, յորդորելով ժողովուրդին, որ Տիգրանը չպահեն և լն:

Հաւաքած գաղթականները բաց թողեցան, դուրս հանածները ետ դարձեցան քաղաքը, Տիգրանի պատճառով ձերբակալածներէն մաս մը ազատ արձակեցան, և խտուրթիւնները մեղմացած են աստիճան մը: Ոստիկաններուն խիստ կերպով հրամայած է սակայն կուսակալը մինչև որոշած օրը Տիգրանը գտնել անպատճառ, եթէ ոչ, իրենք պիտի պատժուին անոր փոխարէն:

Այս է Աանի ներկայ վիճակը, չենք գիտեր ուր յանգելու է վախճանը:

Յ. Գ. — Որչափ որ առաջնորդը խօսք տւած էր Տիգրանի համար շրջաբերական հանել եկեղեցիները, բայց չէ հանած տակաւին:

Վ Ա Ն Ի Խ Ա Ռ Ն Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

Քաղաճաբար կը թարգմանենք յՍթանդարդ" - Ի Ղիննայէն մէկ թղթակցութիւնը, 26 յունւար թւակիր:

Վանի կուսատուական տեղեկագրերը կը հաստատեն թէ թիւրք կառավարութիւնը պատրուակ ընելով կովկասցի յեղափոխական Տէրոյեանի ներկայութիւնը, հայերը հալածել սկսաւ:

Ոստիկանութիւնը կ'ըսէ թէ Տէրոյեան ասպտամբուութիւն հանելու եկեր է, եւ կ'ըսէ հայերը որոշեալ ժամանակի մը մէջ չ'յանձնեն դիւքը, ամէնքն ալ մեղսակից պիտի սեպուին:

Հայերը կ'ուրանան անոր մասին, եւ Վանի առաջնորդն ալ իր հօտին կը ձայնակցի: Բայց ոստիկանութիւնը կը շարունակէ խուզարկել հայերուն տուները եւ անխտիր ձերբակալումներ ընել: Դողը տիրած է քրիստոնեաներու մէջ. նաեւ քաղաքին մահմետականներուն մէջ լուր տարածւած է թէ Պօլսէն հայերը հալածելու ու յարդելու նոր հրահանգ եկած է:

Քաղքեանակ մահմետականները, բացի ջանի մը մոլեռանդներէ, չեն ուզեր եղած բաւական վայրագութիւններուն կրկնուիլ:

Ստացւած տեղեկութիւններու համաձայն, կոտորածներու կրկնումը սուլթանը եւ Թիւրքիան սարսափելի դրութեան մէջ պիտի դնէ...

Նշաններու պէտք չկայ ըսել թէ, Ռուսիա պատրուակ կ'որոնէ իր բանակները Օսմ. Հայաստան քաղեցնելու եւ ցաւալի զուգադիպութիւն մը՝ որ թիւրք իշխանութիւնները կը հաւատան թէ յեղափոխական գործակալները Կովկասէն կուգան...

Պէտք է նկատել որ Ռուսիոյ Թիւրքիոյ վրայ ազդեցութիւնը, ուրիշ սուլթանը այժմ կը ջանայ ձողուպրել, հայկական շարքերէն կըսկսի: Ինչ ալ ըլլայ, Վանի ներկայ դէպքին մէջ Ռուսիոյ մասը կայ...

— 0 —

Ծանթ. 10. — Սաստկապէս կը բողոքենք Սթանդարդի այդ սադրանքներուն դէմ: Բողոքող, յեղափոխական հայը իր խղճին միայն գործիքն եղած է, և ուրիշ ոչինչ: Ազգէնը, — որ կովկասցի ներկայացնելով, ուս կառավարութեան գործակ կ'ուզէ ցոյց տայ, — բնիկ վանեցի էր և տեղական ծանօթ ընտանիքի զաւակ: Իր քոյրը օր, Չարուհին այսօր քրտորի դատապարտւած է: Սօլքբերիի օրգանէն գոնէ այնքան խղճմտութիւն կըսպասուէր որ մեր խնդրին մէջ Սօլքբերիի կատարած ամօթալի նահանջէն ետք, չէլար այդպիսի լքութեամբ թշնամանելու հարիւր հազարաւոր նահատակներու յիշատակը, որոնց արիւնին մեծ մասը անգլիական խղճին արատը պիտի մնայ յաւետ:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ա Ղ Է Թ Ե Ն

Հոկտ. 30/11 նոյեմբեր 1897

Թէև շատ անգամ գրւած է տաճիկ կառավարութեան բարբարոսութիւններու մասին, բայց ստիպւած ենք նորէն գրել տեսնելով նորանոր դէպքեր, ուր կառավարչական պաշտօնեաներն են անմիջական դերակատարները:

Հոկտեմբերի սկզբին, Կ Տ Լ ա կ հայաբնակ գիւղի

չըջակայքը կը գտնեն քիւրդի մը դիակը, կառավարող-
 թիւնը հայերուն վրայ ձգելով այդ սպանութիւնը, գիւ-
 ղին մէջ կը ընկնէ խուզարկութիւններ: Գիւղացոց մեծ մա-
 սը կը թողնեն տուն ու տեղ, կին ու տղայ կը վեր-
 ցնեն և կը փախչին մերձակայ գիւղերը: Ոստիկանները
 կը ընկնեն սաստիկապէս ծեծել-տանջել գիւղը մնացողները
 և տները կողպտել ու աւերել: Ետքն ալ 20 հոգի
 կը բռնեն ու կը տանին Խլաթի բանտը: Փախած գիւ-
 ղացիք վերադարձին իրենց տները կիսաւեր դրու-
 թեան մէջ կը գտնեն. խեղճերը շարած են, չգի-
 տեն ինչ ընեն, ինչպէս անցնեն այս սոսկալի ձմեռը:
 Այդ բոլորի պատճառ եղող քիւրդի սպանութիւնը,
 ինչպէս ետքը իմացեցաւ, կատարած է եղեր իր ըն-
 կերը, կողոպտելու նպատակով:

Աստուս կէսին, քաղաքիս յթապուր աղասին՝ 40
 ձիււորով կ'երթայ հայ գիւղերը խուզարկելու, յեղա-
 փոխական գտնելու պատրուակով: Ուր տ ա փ ու թ ու խ
 հայաբնակ գիւղերու մօտ տեսնելով երկու կասկածե-
 լի տեղացիներ, ձերբակալել կուտայ ու կըսկսի ծե-
 ծել ու տանջել ըսելով թէ յեղափոխականներ են:
 Միևնոյն ատեն այդ երկու գիւղերուն մէջ խիստ խու-
 զարկութեան կը ձեռնարկեն. ծեծի կ'ենթարկեն ոչ մի-
 այն այրերը, այլև կիները: Իսկ՝ զինուորները ամբողջ
 գիւղը կ'աւերեն ու կը կողոպտեն: Ուրտափ գիւղի մէջ,
 չորս զինուոր, չորս տուներու մէջ ամբողջ օր մը փակ-
 ւած, կը բռնաբարեն ու կը տանջեն կիները: Թուփ
 գիւղի մէջ երկուքի մէջ գտնուող կին մը ծեծի տակ
 կը վիժէ իր զաւակը: Բնորոշ է և յթապուր ա-
 ղասի՝ «ին ըսածը՝ կնոջ մը հարցաքննութեան ատեն,
 թէ յայսինչ բանը ուղիղն ըսէ, թէ ոչ՝ այժմ՝ հրաման
 կուտամ՝ բոլոր զինուորներուս որ քեզ լլկեն»: Այդ բա-
 նը ինքը կինը իր բերնով պատմեց մեզ: Ամբողջ երեք
 օր այդ երկու գիւղերը կատարելապէս աւերելէն ետքը՝
 15 հոգի ալ կը բռնեն ու կը խրկեն տեղիս բանտը,
 սարսափելի չարճարանքներու ենթարկելով:

Այդ տեղէն յթապուր աղասին՝ կ'երթայ Գատւան.
 Հոն ալ զանազան պատրուակներով դարձեալ նոյն ծեծ
 ու բռնութիւնները, վերջը քանի մը հոգի ալ այդ տե-
 կէն կը բռնէ և քաղաք կը բերէ: 3-4 գիւղ այսպէս
 աւերելով կը վերադառնայ քաղաքիս մէջ բանտարկուած
 անմեղ հայերու թիւն 40 հոգի ալ աւելցնելով: Բան-
 տի մէջ կըսկսին նոր ծեծ ու տանջանք, աս ալ հար-
 ցաքննութեան իբր բաժին: Գիւղացիին այնպիսի բաներ
 կը հարցնեն որ երբեք լսած ալ չէ. բայց երբ կը պա-
 տասխանէ թէ յէգիտեմ, դարձեալ ծեծ ու տանջանք:
 Ծեծի տակ անոնցմէ մէկուն բոլոր ոսկորները ջախջա-
 խեցին ու մահուան դուռը հասուցին. միւսը սաստիկ ծե-
 ծելէն ետք՝ գլխիվայր կախեցին աղբանոցի մէջ, երրորդին
 մարմնի դանազան մասերը խարեցին, և դեռ ուրիշ շատ
 տանջանքներ որոնց գիւտով թիւրք բարբարոսութիւնը
 կրնայ պարծիլ:

Քանի մը օր առաջ ալ մօտ 250 զինուոր թնդանօթ-
 ներով նոյն յթապուր աղասի-ի առաջնորդութեամբ
 շտապով կ'երթան Գատւան, լսած լինելով թէ՝ 30 յե-
 ղափոխական կայ գիւղին մէջ: Գիւղերով կը պաշարւի
 գիւղը, իրենցմէ քանի մը հոգի կը մտնեն խուզարկու-
 թիւններ կատարելու. կը տեսնուի որ օտար մարդ չկայ
 գիւղին մէջ, կը պաշարեն եկեղեցին, ու առաւօտեան
 աղօթքէն ետք դուրս ելնող քանի մը քաղաքացի առև-

տրականներ ու գիւղացիներ թուով մօտ 15 հոգի՝ ձեր-
 բակալելով գիւղական քահանայի հետ կը վերադառ-
 նան քաղաք ու կը բանտարկեն: Աւերող է կրկնել որ
 ատոնք ալ տանջանքներէ զերծ չեն մնար. բանտարկ-
 եալներէն մէկը ծեծի չդիմանալով՝ այս օրերս բանտին
 մէջ մեռաւ:

Հիմա տեղիս բանտարկեալներու թիւը, հին բան-
 տարկեալներով միասին՝ հարիւրը կ'անցնի: Քաղաքիս մէջ
 նոյնպէս խուզարկութիւնները շատցած են. շաբաթ չանց-
 նիր որ տուներ չխուզարկւին: Արև նկարագրուած բո-
 լոր այդ իրողութիւնները տեղի ունեցած են միայն այս
 ամսուս, հոկտեմբերի մէջ, կառավարութեան պաշտօն-
 եաներու ձեռքով, այսինքն այն մարդոց, որոնց վրայ դրու-
 ւած է երկրի խաղաղութիւնն ապահովելու պարտքը:
 Իսկ գալով քիւրդերուն՝ ասոնց գործած ամէնօրեայ
 հարստահարութիւնները, կողոպուտն ու սպանութիւն-
 ներն անթիւ են. այդ մասին հետեւեալ անգամ:

Թ Ի Ի Ր Գ Ի Ա Ն Ե Ի Ի Ր Ն Ե Ր Գ Ի Ն
Թ Շ Ն Ա Մ Ի Ն Ե Ր Ը

II

Մ Ա Կ Է Գ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Խ Ն Դ Ի Ր Ը

Եւրօպական Թիւրքիոյ ամէնէն հիւանդ մասը կարի-
 լի է համարել Մակէդօնիան: Թիւրքիոյ համար յարա-
 ձուն և օրէ օր սպառնական հանգամանք մը առնող
 մտատանջութիւններու, ժայթքումներու հրաբուխը կայ
 հոն: Բայց Մակէդօնիան հիւանդ է և իրենց մակէդօ-
 նացիներուն համար. քաղաքական ներհակ ուղղութիւն-
 ներ անցօր և ջատուած կը դնեն զինքը իր դարևոր
 բռնակալին դիմաց:

Մակէդօնիան իլլիրական թերակղզիին ոչ միայն ամ-
 նէն արգաւանդ երկիրը կը համարուի, այլ և իր աշխար-
 հագրական դիրքին շնորհիւ կոչուած է առաջնակարգ
 դեր մը կատարելու իր դրացիներուն տնտեսական զար-
 ցացման պատմութեան մէջ, այդ երկիրը Միջերկրակա-
 նի բնական դուռը կը նկատուի բալկանեան պետութիւն-
 ներու և Աւստրիոյ համար: Աւստրիացի, հէլլէն, սերբ
 և բուլղար օրինական ժառանգորդներ կը ներկայանան
 այդ երկրին: Իր խայտաբղէտ բնակչութիւնը — մեծա-
 գոյն մասը սլաւ, մնացորդը ռուսներ և հէլլէն —
 նպաստաւոր պատուանդան մը կը ծառայէ բոլոր այդ
 յաւակնութիւններուն: Եւ ահա կոյր, ռալից, անհաշտ
 պայքարի մը ասպարէզն եղած է այդ դժբախտ երկի-
 րը. ցեղական-քաղաքական ներհակութիւնները գրգռու-
 ւած և լարուած են այն աստիճան, որ յանուն այդ
 պայքարին տեսանք սերբ ձեռքեր արիւնակից բուլղա-
 րին արիւնին մէջ թաթխուած...

Բայց այդ կռիւներն անցօր են մոռցնել տալու մա-
 կէդօնացիին իր արիւնոտ խոցը: Մակէդօնիան իր յիւն-
 դիրքն՝ ունի, նոյն պատճառներէ ծագած, ինչպէս բոլոր
 համանման յիւնդիրները՝ Թիւրքիոյ մէջ՝ սուլթաննե-
 րու բռնակալ ուժով: Նմանութիւնը լրիւ ընելու հա-
 մար մերիկին հետ, հոն ալ քիւրդին դերը կատարող
 մը չի պակսիր. իսլամ ալքանացին է ատ: Մակէդօնա-
 ցին իր խոր վէրքն ունի. և այդ դարևոր տառապանքնե-

րու ցաւագին աղաղակն է որ կը ճախրէ այսօր Մակեդօնիոյ վրայ. իր ստրկութեան դառն գիտակցութիւնը տիրապետող տօնը կը կազմէ մակեդօնական ամբողջ էութեան:

Յարատև, անյողողոյզ և լուսամիտ ջանքերու արդիւնքն եղաւ ինքնաձանաչութեան զարթնումը Մակեդօնիոյ մէջ: Բուլղար տարրը կը կազմէ սուտար մեծամասնութիւնը այդ երկրին մէջ, և շատ բնական էր որ անոնք ալ տւին առաջին զարկը այդ շարժումին: Այդ շարժումը նախ կուի հրատարակեց իր ամէնէն վտանգաւոր թշնամիին՝ ՏամՏէլլէնական գաղափարին. իր առաջին նպատակը դրաւ սլաւ ցեղերն ազատել հէլլէնացումէն և ազգային գիտակցութիւնն արծարծել:

Բուլղար գործիչներու կողմ շարք մը գործին գլուխն անցաւ. ոչ ձեռնհասութիւն պակսեցաւ, ոչ անձնւորութիւն. բուլղար եկեղեցին նոյն շահերն ունէր, և իր հեղինակութիւնը՝ կրօնական ու քաղաքական, առաջնորդեց այդ շարժումին: 1857-էն մինչև 1872 ամբողջ արևմտեան Մակեդօնիան յոյն եկեղեցականութեան ձեռքէն խլեցաւ. բուլղար եկեղեցին ու դպրոցը վերըստացաւ իր այն իրաւունքները, որ յոյները իւրացուցած էին և չարաչար գործածած երկար ու ձիգ դարերու Ռուսիան՝ օգնութեան հասաւ բուլղարներու մղած պայքարին. ինքը համալուսութեան ռազմիբան՝ բնական թշնամին էր ՏամՏէլլէնական գաղափարին: Ռուսական քաղաքականութիւնը քաջալերեց այդ ջանքերը և 1870-ին հարկադրեց Բ. Գուռը ձանձնալու բուլղար էքզարքութեան մը գոյութիւնը, կատարելապէս անկախ յոյն պատրիարքէն:

Անհուն յաջողութիւն մը բուլղարներուն համար: Բայց բախտը դեռ չէր սպառած իր շնորհները: 1879-ին հաստատուեցաւ բուլղար իշխանապետութիւնը: Քաղաքական կեանքի թւականը բացած էր. յոյսերու մէկ մասն իրագործած. կը մնար շարունակել հարթած ճամբով. ջանքերը կրկնապատկեցան՝ մէկ կողմէն հելլէնականութեան ձեռքէն խլելու Մակեդօնիան, միւս կողմէն թիւրք բռնապետութեան:

Բ. Գուռը իր հին քաղաքականութեան անսալով շատ չընդդիմացաւ ռուսական թելադրումներուն. կրօնական երկպառակութիւններով տկարացնելու համար իր քրիստոնեայ հպատակները, քաջալերեց էքզարքարանի միտումները: Բուլղարները քայլ առ քայլ առաջ տարին իրենց կուլտուրական նւաճումը. և հետոյ հետէ յաջողեցան համազգի եպիսկոպոսական աթոռներ հաստատել բոլոր այն գաւառներուն մէջ ուր բուլղար քահանան ու վարժապետը արդէն պատրաստած էին հողը:

Եթէ մէկ կողմէն թիւրք կառավարութիւնը կամայ կամ ակամայ Մակեդօնիոյ բուլղարներուն հելլէնացումէ ազատագրութեան և վերածնութեան հողը աղաղակեցնէրէն մէկն եղաւ, բայց իր անհետատես քաղաքականութեամբ այդ ժողովրդին երախտագիտութիւնը չկրցաւ շահիլ: Շատ սխալ հաշիւ ըրաւ արթնցնելէն ետք, բունի քնեցնել ուղիով: Իր յարուցած հալածանքները, հարստահարութիւններուն յաճախիլը, բնականաբար ոխ ու վրէժ կրցան միայն ներշնչել թշնամի դարձուցին մակեդօնացի բուլղարը, որ իր դաշնակիցը կրնար ըլլալ հոն: Եւ կուլտուրական կուիւր, թէև բաւական ուշ յեղափոխական դրոշմ ստացաւ: Սահմանակից ազատ

Բուլղարիոյ գոյութիւնը մակեդօնացոց տենչերուն յեմակէտն եղաւ: Իսկ այդ երկու քոյր երկիրներու միջև տեղի ունեցող անընդհատ յարաբերութիւնները հնարաւոր կարծել տւին սպասամբական կուի մը պատրաստութիւնն ու իրագործումը. կազմակերպւեցան կօմիտէներ, և ամէնէն յայտնին անոնց մէջ Մակեդօնական Գերագոյն Կօմիտէն: Սասունի արիւնահեղ դէպքերը հոն ալ ունեցան իրենց հակահարուածը. ոգևորութեան շունչ մըն էր որ կարծես սլացաւ Տարօնէն դէպի Վարդարի հովիտը... Պահ մը կարծեցաւ, 95-ին, թէ մօտալուս էր հրդեհը. ահա՛ ոտքի պիտի ելլէր ազատ Բուլղարիան, իր մակեդօնացի եղբայրը բռնակալի ճիրաններէն ազատելու... Կազմուեցան հռչակաւոր յճէտա՝ ները, Ֆէդայական խումբեր, որոնք բուլղար սպաներու առաջնորդութեան տակ սփուկեցան Մակեդօնիոյ մէջ ընդհարումներ ունեցան թիւրք կանոնաւոր զինուորներու հետ, յաճախ յաղթեցին, և նեղը դրին թիւրք կառավարութիւնը:

Յուսակարութիւնը շուտով յաջորդեց սակայն. Մակեդօնիան չապստամբեցաւ, դեռ շատ վաղ էր ատ յուսալ. իսկ շարժումը, որ արհեստական կերպով առաջ բերւած էր բուլղար կառավարութեան կողմէն, կանգ առաւ իսկոյն, երբ վերջինս իր ակնկալած արդիւնքն ստացաւ:

Թիւրքիան և Ռուսիան կը յամառէին դեռ Ֆէրդինանդը իբր Բուլղարիոյ իշխան ձանձնալու. և Ֆէրդինանդը փորձով ցոյց տալ ուզեց թէ թշնամի Բուլղարիա մը ինչ անհաճոյ անակնկալներ կարող է պատրաստել թիւրքերուն: Երբ սպասած սպաւորութիւնն իրականացաւ, բուլղար կառավարութիւնը փոխեց իր ընթացքը և յճէտա՝ ները անհետացան... Քիչ ետք ամբողջ Բուլղարիան ապուշ կտրեցաւ, լսելով նոր օրէնքի մը հրատարակումը, որ մահաւան պատիժ կը սահմանէր բոլոր անոնց, որ համարձակէին Բուլղարիայէն Մակեդօնիա անցնել զէնքը ձեռքին:

Տեսակ մը հակազդեցութեան և անգործութեան շըրջան մը սկսաւ անկէ ետք, և շատ բնական էր ատ, քանի որ ժողովրդային չէր եղած այդ շարժումը, այլ քաղաքական միջամտութեամբ սկիզբն առած ու վերջ գտած: Իսկ Մ. Գ. Կօմիտէն, մակեդօնական խնդրով զբաղող միակ լուրջ մարմինը, չխրատուեցաւ փորձէն, շարունակեց հաւատք ընծայել կառավարութեան խոստումներուն և հաւաստիքներուն, վերջապէս անոր սրինգով պարել: Պիտի զարմանայինք եթէ հակառակն ըլլար. Կօմիտէին գործերը վարելու կոչւած էին վաճառականներ ու բարձրաստիճան պաշտօնատարներ — այսինքն մարդիկ, որոնք իրենց շահերով համոզումներով, խառնըւածքով, նոյնքան մօտ են յեղափոխութեան գաղափարին, որքան երկիրքը երկրին: Այդ կարգի մարդոց ներկայութիւնը Մ. Գ. Կօմիտէին մէջ ըմբռնելի էր, ցորճափ վերջինս նկատէր Մակեդօնիոյ անկախութիւնն իրականացնելու համար դրամով և հեղինակութեամբ աջակցող մարմին մը բուլղար կառավարութեան: Բայց Ֆէրդինանդի դերը պարզած էր արդէն. Մ. Գ. Կօմիտէն եթէ կ'ուզէր իր գոյութիւնն արդարացնել յեղափոխական կազմակերպութեան մը պէտք էր փոխել: «Ազգասէր» ներու շրջանն անցած էր ալ այլ էր պահանջը, այլ մարդիկ պէտք էին հիմա. վաճառականին դրամը չէր խնդրին լուծումն սպահովողը. «Ազատ Մակեդօնիոյ»

անունով վերջերս շրջաբերութեան հանած պարտա-
տոմսերը հազարաւոր ֆրանքներ բերին լեցուցին Կովի-
տէին արկղը, դրամը չէր որ կը պահսէր, այլ յեղա-
փոխականին անվկանդ հաւատքը, շեշտահար սուրը, և
անոր կարմիր ու ամբիծ արիւնը...

Բայց այդպէս չեղաւ դժբախտաբար: Բարդ են այդ
երևոյթի պատճառները և դժւար է այժմէն ճշդել:
Անձնւորութիւն և խելք անշուշտ պահած չէ բուլղար
երիտասարդութեան, ոչ ալ կարելի է ըսել թէ բուլ-
ղար ժողովուրդը համեմատաբար խաղաղ կեանքին մէջ
շատ շուտ մոռցաւ իր նախկին տառապանքները և հիմա
անկարող է մակէդոնացի իր եղօր վիճակը պատկերա-
ցնել: Իր մեզ ցոյց տուած խորին համակրութիւնը և մեր
գաղթականներուն աջակցութիւնը տարակոյս չի թողուր
այդ մասին: Թերևս սխալ չըլլար ուրիշ ենթադրութիւն
մը. բուլղարները իրենց քաղաքական ազատութիւնը
ոչ այնքան ազգային՝ միակ՝ հզօր կազմակերպութեան
մը որ ոչ ճիգերուն կը պարտին, որքան արտաքին
միջամտութեան մը՝ ռուսական սեփններուն: Թերևս նա-
խաձեռնութեան ոգին է որ կը պակսի. երբ կառավար-
ութիւնն իր ձեռքն առաւ «չէտա» ներու գործը, հա-
ղարաւորներ վագեցին սահման. երբ արգելեց, ամէն
մարդ քաշեցաւ իր տեղը, թէև բողոքելով:

Բայց դէպքերը զգլխիչ արագութեամբ կը յաջոր-
դեն իրարու, անսպասելի հետեանքներով. երէկան ան-
հնարին կարծածը այսօր արտակարգ չի թւիր: Ե՛րէ
յոյսերով կրնայ օրօրիլ Բուլղարիան և սպասել Մա-
կէդոնիան, որ շարժումի մէջ է, այսօր ան չէ, ինչ որ
երէկ էր: Բարի ոգի մը կարծես կը մղէ Թիւրքիան ան-
դուլ անդադար դէպի իր օրհասը. ճակատագրին մէկ
հեղուկութեամբ, Թիւրքիան ինքը կը փորէ իր փոսը:
Քունը երբեք չպիտի յաղթահարէ սուլթանի հպատակ-
ներուն. կրնան և սպասով ըլլալ այդ ռեժիմի գոյու-
թեան պայմանն է ինքն իր ձեռքով իր աւերիչ տար-
րերն ստեղծել արթուն և գործօն պահել արդէն ե-
ղածները...

95-ի «չէտա» ներու երևումը ազդարարութիւն մը
չեղաւ Բ. Գոան համար, մակէ օնացիներու բողոքը ոճիր
մը նկատեց, բայց շատ համեստ էր անոնց պահանջածը՝
Բէրլինի դաշնադրութեամբ զճւած տրամադրութիւննե-
րուն իրագործումը: Ամէն ձգտում և խլըտում իր սաղ-
մին մէջ խեղդելու համար, Մակէդոնիոյ մէջ ևս հա-
րստահարութեան նոյն սխտեմը ձեռք առաւ, ինչպէս
Հայաստանի: Գոան այդ քաղաքականութիւնը չվհատե-
ցուց մակէդոնացին, աւելի դառնացուց զինքը, բայց ա-
ւելի վճռական ըրաւ: Մակէդոնացին ըմբռնեց իր փա-
փուկ դիրքը իր ոստի դրացիներուն միջև, իր փրկու-
թիւնը իր բաղուկէն սպասեց հիմա: Այդ օրընէ սկը-
սած յեղափոխական լուրջ գործունէութեան մը հիմնա-
քարերը դրւեցան: Մակէդոնացի բնիկներ կազմեցին
Բուլղար-Մակէդոնական Յեղափոխական Կովտէն, որ ի-
րին նպատակ դրաւ ներքին ուժ գոյացնել երկրին մէջ:
Իսկ Ա. Պօլսի նահանգին բնիկները, կամ ինչպէս բուլ-
ղարները կ'ըսեն, օգրինցիք, հիմնեցին Սթրանջա ընկե-
րութիւնը, որ յատկապէս ներքեւ էր հարաւային Թը-
րակիոյ՝ Օգրինի նահանգի անկախութիւնը ձեռք ձգե-

լու: Ըողովանքը տեղի տուաւ վերջապէս լուրջ ու գաղտ-
նի գործունէութեան. սնափառ վաճառականներու եւ
փող փշող գրչակներու տեղն անցան գործի մարդիկ,
որոնք վճռեցին իրենց խելքին ու խղճին անսալ և ոչ
թէ գործիք դառնալ Ֆէրդինանդի շահերուն: Ազատա-
գրւելով քաղաքական շրջանակներու հովանաւորութե-
նէն, առաջին անգամ ասոնք էին որ իրենց նշանաբանն
ընտրեցին «Մակէդոնիան մակէդոնացիներուն»:

Արդարութիւնը կը պահանջէ խոստովանիլ, որ հա-
կառակ դաւադրական գործունէութեան մէջ իրենց ու-
նեցած անփորձութեան քիչ ժամանակի մէջ յաջողե-
ցան տեղական, ներքին ուժ կազմակերպել և լուրջ
պատրաստութիւններ տեսնել ժողովուրդը զինելու:
Սթրանջան 97-ի ապրիլին Օգրինի կուսակալութեան
մէջ ժողովուրդային շարժում մը առաջ բերել փորձեց,
բայց անյաջող: Զինեալ խումբեր անցան արդարև
սահմանը, տեղի ունեցան ընդհարումներ, բայց բոցը
շուտ մարեցաւ. օգրինցին անպատրաստ էր տակաւին
լուրջ աջակցութիւն մը ցոյց տալու արշաւողներուն:
Վերջիններս տեղատարափ անձրևներու հանդպելով
լեռներու մէջ, ետ դարձան: Այդ անյաջողութիւնը դաս
մը եղաւ, և Սթրանջան անկէ ետք նոյն եռանդով բայց
աւելի շրջահայեաց շարունակեց վարել իր գործերը:

97 տարին թերևս այդ պատրաստութիւնները կը-
տակէր իր յաջորդին: Բայց Ագին նորէն խառնեց
գործը. թիւրքերը օրաուր ծաւալող խմորումին
հոտն առնելով, վճռական հարւածով մը վերջ տալ
ուզեցին այդ խնդրին. իրենց պատմութեան «սարսափ-
ներու» գլխին կը պահսէր Մակէդոնիան: Եւ ահա նոյ-
եմբերին Իսկիւրի նահանգին մէջ մանրանկար սկզբնա-
ւորութիւն մը եղաւ հայ կոտորածներուն: Հարւածն
անողորմ եղաւ մանաւանդ ռուսացիներու և քահանա-
ներու նկատմամբ: Հազարաւոր գեղացիներ ահարեկ
տուն-տեղ թողած Բուլղարիա փախան, խուճապի արա-
ղակ մը ծածկեց Բուլղարիան: Ֆէրդինանդի հաշտու-
թենէն ետք չէր սպասէր այդ արհաւիրքը. ցնցւեցան
բուլղարները, սթափեցաւ վերջապէս նաև Մ. Գ. Կովտէն.
Նոր հասկցաւ որ ինքը պաշտօնական շրջանակներու
ձեռքը խաղալիք եղած էր: Զգաց իր սխալը, թօթեց
իր թմրութիւնը և պաշտօնապէս յայտարարեց թէ հա-
ւատ չպիտի ընծայէ այլևս բուլղար և ռուս դահլիճնե-
րու խոստումներուն, այլ կուի պիտի մղէ թիւրք բռնա-
կալութեան դէմ ամէն տեսակ միջոցներով:

Չեք գիտեր թէ գործը մինչև որ աստիճան պիտի
համաձայնի խօսքին. բայց մեզ համար կարևոր կէտն է
Մ. Գ. Կովտէի կրած բարեշրջումը: Փորձը ցոյց տուաւ
նախ որ «չէգոր», «պատկառելի», «հարուստ», «դիւա-
նագէտ», «յաղբեցիկ» պարոններու տեղը չէր հօդ, և
անոնք քաշեցան կամաց կամաց: Եւ երկրորդ թէ դիւա-
նագիտութիւնը խորթ մայր մըն է, որուն ձեռքը սղմել
պէտք է հացը ճանկելու համար:

Միթիւրական է հաստատել նաև մակէդոնական
խնդրին նկատմամբ բուլղար հասարակութեան մէջ հետ-
զհետէ տիրել սկսող անշահախնդիր վերաբերումը:
Վերջին ծայր շահեկան է այդ տեսակէտէն յունւարի
սկիզբը Սօֆիա գումարուած միթիւրգի մը մէջ քւէարկ-
ւած որոշումները, որոնք ամէնէն գործնական և ամէնէն
արդար լուծումը կը բերեն խնդրին: Արախտութեամբ
կը թարգմանենք հոս ասոնց էական մասը, որ կատա-

ներով Հայաբնակ գիւղերում՝ ստեղծում է մի անտանելի վիճակ, և եթէ օսմանեան կառավարութիւնը կը յապաղէ ամէնակարճ ժամանակամիջոցում անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել ամբողջ ուսուտաճկական սահմանագլխի վրայ խաղաղութիւն հաստատելու — այդ դէպքում ուսու կառավարութիւնը հարկադրած կը լինի ինքը միջամտել և քրդական վայրագութիւններին վերջ դնել: Երկու յիշած հեռագրերն էլ լուրջ սպառնալիքի շեշտ են կրում, մենք ստիպւած ենք խոստովանել այդ մանաւանդ որ Ռուսաստանը մինչև այսօր էլ չի հրաժարուում իր առաջարկից:

Ճիշդ է, այդ սպառնական թուիչքը մի վայրկեան յանկարծ կանգ առաւ և Ռուսաստանը իր պաշտօնական օրգանի բերանով յայտարարեց, որ նա իր խաղաղ յարաբերութիւնները սուլթանի հետ չի խզի Կրէտէի պատճառով: Մի րօպէ կարծում էին, թէ ցարի կառավարութիւնը իր սպառնալիքը իսպառ յետ վերցնելու ճանապարհի վրայ է: Բայց դա անկարելի է թւում. սուլթանը, իրաւ է, ընդդիմացաւ, սակայն անհարին է, որ սոսկ նրա ճնշման տակ Ռուսիոյ կայսրը յետ վերցնէր իր խօսքը, որը, կարծես, ուլտիմատումի ձևով էր սրբաւած սուլթանին: Ռուսաստանը չէր կարող այդքան թեթեւ սրտով նսեմացնել իր սեփական հեղինակութիւնը, ձգել իր մեծ համարումը սլաւ ուղղափառ և բոլոր ուրիշ ժողովուրդների աչքում:

Արդիւ Համբդի յանկարծակի շարունակ և նրա ուժգին դիմադրութիւնը հասկանալի են: Նա պատճառ է բերում՝ միւսիւման աշխարհի ցասումն ու բողոքը հէլէն իշխանի Կրէտէի կառավարիչ նշանակելու առթիւ. նա առարկում է, որ Գէորգ իշխանի հաստատելը կը լինի միայն դիմակաւորած միացում՝ Կրէտէի և Յունաստանի:

Դիմադրում էր Գերմանիան, և այդպէս էլ սպասելի էր: 26-րդ թիւը-հէլէնական ամբողջ ընդհարումի միջոցին ԱելՏէլմ կայսրի «արբազան» սկզբունքն էր՝ երբեք թոյլ չտալ սուլթանի վրայ ճնշում գործ դնել, ընդհակառակը՝ թե տալ նրան ընդդէմ եւրօպական պահանջների: Սակայն և այնպէս վերջին հեռագրերը յամառութեամբ պնդում են, որ Գերմանիան ևս յարում է Ռուսիայի առաջարկութեան: Աել ևս, «Իէյլի Կրօնիկի» Աիէննայի թղթակիցը մի հեռագրով հաւաստում է, իբր թէ սուլթանը ԱելՏէլմ կայսրի միջնորդութիւնն է ազերսել, իսկ ԱելՏէլմ իպատասխան առաջարկել է նրան Գէորգ իշխանի թեկնածութիւնը: Պալատում — գրում է «Ֆրանկֆ. Յայթունգ»-ի Պօլսի թղթակիցը — սուլթանի բոլոր ազդեցիկ խորհրդատուները, որոնք յոյս էին դրել Գերմանիայի աջակցութեան վրայ, այսօր սկսում են համոզուել, որ, թէպէտ ԱելՏէլմ II քարոզում էր երբեք ճնշում գործ չդնել սուլթանի վրայ, այնուամենայնիւ նա ոչ մի նիւթական զոհողութիւն չի անի յանուն իր այդ քարոզների: Դիմադրում է Աւստրիան, և նա միակն է որ այդ դիրքում յամառում է մինչև այսօր: Աւստրիան էլ առաջ է բերում բալկանեան պետութիւնների հաւասարակշռութեան յաւիտենական առարկութիւնը, հաւասարակշռութիւն, որ կարող է խախտուել Գէորգ իշխանին Կրէտէի կառավարիչ հաստատելով:

Իտալիան դեռ ևս ձեռնպահ է մնում Անգլիան և Ֆրանսան հէնց սկզբից հաճոյքով դիտարկեցին Նիկո-

լա կայսրի առաջարկութիւնը: Ռուսիայի ցանկութիւնը որոշում է հետևեալ կէտերով՝ միակ անձը, որի թեկնածութեան նա (Ռուսաստանը) նախաձեռնող կարող է լինել, դա Գէորգ իշխանն է: Բայց ցարը չի պնդում իր որոշման վրայ: Աւրիշ պետութիւնները, նոյնպէս և Թիւրքիան, կարող են նոր թեկնածու առաջարկել, միայն թէ նա գոհացում տայ կրէտացիների պահանջներին: Ռուսաստանը չպիտի թոյլ տայ որ սուլթանը մի որ և է տաճկահպատակ անձի Կրէտէի նահանգապետ հաստատէ: Ռուսաստանը իրեն պատասխանատու չի համարում այն բոլոր ցաւալի հետևանքների համար, որոնք առաջ կըգան կրէտական հարցի անպայատ (կրէտացիների համար) լուծուից: Ռուսաստանը երբեք չի թոյլ տայ, որ Թիւրքիան իր չօրքերի թիւը աւելացնի Կրէտէում. ևն, ևն: Այս է Նիկոլա կայսրի ցանկութիւնը: Պարզ է, որ այս բոլորը մի անակնկալ էր, որ բնականաբար սաստիկ յուզեց դիւանագիտական աշխարհը: Ինչ դրդուցներով է արդեօք ղեկավարում ցարի կառավարութիւնը, ինչը թեյադրեց նրան այդպէս յանկարծակի թշնամական դիրք բռնել իր մինչև օրս շոյած ու փայփայած սուլթանի դէմ: Բայց պատճառների մէջ չմտնենք առ այժմ: Մօտ ապագայում, անշուշտ, շատ բան կը պարզուի. թերևս, ո՞ գիտէ, արևելեան մուսլիմ ժողովուրդը Կրէտէի փոքր ինչ ժպտայ... Յուսանք... Այո, դարավերջիս դիւանագիտութիւնը մի բան է սովորեցրել կաշկանդած և տանջած ժողովուրդներին՝ համբերել ու յուսալ: Յուսանք, որ Կրէտէի համար առաջարկած թեկնածուների երկայն շարքը դեռ աւելի հեռուն չձգւի, յուսանք, որ Կրէտէի մարտիրոս ժողովուրդը գէթ այժմ շունչ քաշէ, որ այլևս նախկին մոլեգնութեամբ չարունակին կոտորածները ու արիւնհեղութիւնները քրիստոնեաների ու մահմետականների միջև:

Սպասենք և յուսանք:

Յ Ե Ր Գ Ո Ւ Մ Մ Ը

4. Յ. Դաշնակցութեան Պարիզի Կօմիտէի փետրուար 20-ին հրատարակած շրջաբերականէն՝ կ'արտասուենք հետևեալ մասերը.

Հայրենակիցներ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Բարիզի մասնաճիւղը.

1. Նկատելով որ ժամանակէ մը իվեր, Պիւլսիլեան անուն մի անձ տեղուոյս դաղթականութեան մէջ լուր տարածած եւ կրտ հայցկատակ-սրնակալիդ արբանակներու միջոցաւ տարածել փորձած է, իբր թէ սուլթանի կողմէն մասնաւոր կիրքով զրկւած եւ պաշտօն յանձնուած ըլլալով բանակցութեան մտնել ևւ համաձայնութիւն դոյացնել սուլթանի եւ յեղափոխականաց միջև, յաջողած է հաշտեցնել եւ ամէն բան վերջացնել:
2. Նկատելով որ քանիցս դանազան ընկերներու ներկայութեան, անամթաբար ստելով, յակամէ յանաւն կըրկնած եւ յայտարարած է, թէ բանակցութեան մասն է նոյնպէս դաշնակցականաց հետ:

